

Europe. It was determined that according to his sources or to context of his book J.-O de Thou had made two opposite images of Ukrainian Cossacks which were following: "robbers" and "knights".

УДК 94(477)“1768–1775”

Володимир Полторак

ЗМІНА СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО ДОНСЬКОГО КОЗАЦТВА ВНАСЛІДОК ЇХНЬОЇ УЧАСТІ У ПРИДУШЕННІ НАРОДНИХ ПОВСТАНЬ 1768-1775 рр.

У статті досліджено участь донських козаків у придушенні народних повстань 1768-1775 рр. та знищенні Нової Січі. З'ясовано, як ця участь вплинула на ставлення українців і, зокрема, запорозьких козаків до донського козацтва.

Одним з обов'язків донського козацтва у XVIII ст. стало придушення народних повстань та інших антиурядових акцій. Донська старшина була зацікавлена у результативності таких дій, оскільки цим підвищувала свій авторитет в очах російських урядовців і зміцнювала свої позиції у козацькому середовищі. Рядові козаки не так однозначно позитивно сприймали участь в каральних діях. У даній статті з'ясовується, яким чином такі внутрішні суперечки та сам факт проведення каральних акцій відобразились на ставленні українців до донського козацтва.

Уперше до теми участі донських козаків у придушенні українських народних рухів 1768-1775 рр. звернувся у своїх працях А. Скальковський, проте він не відзначив реакцію українців, яку викликали каральні експедиції донських козаків. У подальшому до теми звертались В. Антонович, А. Шиманов, В. Голобуцький, О. Пронштейн, Л. Маленко, але теж належної уваги зміні ставлення запорожців до донських козаків внаслідок їхньої участі у придушенні народних рухів не приділили. Однак виявлені нами опубліковані та архівні документи дозволяють розкрити це питання і твердити, що ці дії донців достатньо серйозно вплинули на взаємини між ними й запорожцями.

Початково російські війська, направлені в Польщу для боротьби проти учасників Барської конфедерації (29 лютого 1768 р. – 1772 р.), отримали наказ з “православними поляками” (тобто, українцями) “збройною рукою не чинити до наказу, а лишень вмовляти розійтись по домівкам”⁹⁸. Однак з розвитком подій Коліївщини командування побачило в народному русі небезпеку і для Росії. У придушенні повстання з наказу російського командування взяли участь донські козаки. Так, у загоні генерала П. Кречетникова (1729-1793), який діяв спочатку на Варшавському напрямі, а згодом був скерований до Умані, перебували декілька полків донських козаків полковника Попова, пор. Кологривова, Саричева та ін., якими керував отаман

98 Журнал генерал-майора и кавалера Петра Кречетникова, главного командира корпуса Ее императорского величества о движении и военных действиях в Польше в 1767 и 1768 гг. – М.: Университетская типография, 1863. – С. IV.

війська Донського Поздєєв⁹⁹. Помилково керівником одного з полків названо у багатьох історичних працях полковника Гур'єва¹⁰⁰, однак джерела спростовують таку інформацію і називають Гур'єва полковником карабінерного Каргопольського полку¹⁰¹. Він насправді брав участь у бойових діях під Уманню, однак саме як керівник карабінерного полку та загальний координатор дій російських військ. Із журналу бойових дій видно, що донські полки часто розділялись на окремі загони і підпорядковувались російським офіцерам. Саме таким офіцером – поручиком Кологривовим і був очолений загін донських козаків, який діяв під Уманню.

В. Антонович, а за ним В. Голобуцький вважали участь донських козаків вирішальною у придушенні Коліївщини. На їхню думку, донці були дружньо сприйняті повсталими як союзники, а потім у зручний момент полонили керівників повстання та спільно з російськими регулярними частинами – значну кількість коліїв. І дійсно, загін Кологривова ще на підступах до Умані захопив 25 запорожців, а вступивши неподалік Умані під керівництво полковника Гур'єва. Донські козаки цього загону взяли участь в уманській операції з ліквідації загонів І. Гонти та М. Залізняка, під час якої було полонено 65 запорожців та 780 підданих Польщі¹⁰².

Ставлення російської влади до українців на цей момент зафіксоване в інструкції російського посла у Варшаві П. Кречетникову, в якій наказано вгамувати “бунтівних українських мужиків, які за своєю неосвіченістю не знають, якого вони закону, а вважають, що нашого”¹⁰³. Бачимо в цій цитаті справжні наміри російської влади та лицемірність їхніх заяв про захист православ'я у речі Посполитій – адже українців вони православними не вважали.

Як наслідок, змінилось ставлення українців взагалі та запорожців зокрема до росіян та донських козаків. У 1769 р. один з керівників розпорошеного гайдамацького руху отаман Мирон Губа вже більш категорично висловлюється на їхню адресу: “мені ляхів бити ні для чого, а буду тепер москалів вирізати”¹⁰⁴. Загін на чолі з М. Губою був ліквідований 6 квітня під Рохмістровкою командою донських козаків зі складу 1-ї армії, що діяла у війні з Туреччиною. Як зазначалось у журналі бойових дій, козаків надіслали “за проханням місцевих жителів для викорінення гайдамацтва”. Безумовно, що під місцевими жителями слід розуміти шляхту. Із загону Губи, який називав себе “отаманом команди запорозької”, було вбито 23 козака, в тому числі і самого отамана. Показово, що очолював донців не представник

99 Там само. – С.63.

100 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961. – С.382.

101 Журнал генерал-майора и кавалера Петра Кречетникова.... – С.144.

102 Там само. – С.173,175.

103 Письма к генерал-майору и кавалеру П. Кречетникову во время пребывания русских войск в Польше 1767 и 1768 г. и губернаторства его в Астрахани. – М., Унив. тип., 1863. – С.70.

104 Переписка гр. П. Румянцева о восстании в Украине 1768 г. // Киевская старина (далі – КС). – Т. 7. – К., 1883. – Сентябрь и октябрь. – С. 273.

старшини, а російський штаб-офіцер майор Вуіч. Ще один загін донських козаків, на чолі з донським полковником Туроверовим 21 квітня ліквідував іншу групу гайдамаків. Спротив був шаленим – серед загиблих двох донців опинився і сам полковник, який виявився родичем Тимофія Федоровича Туроверова. Ця постать у запорозько-донських взаєминах відіграла помітну роль, у 1746 р. очолив збройну експедицію на приазовські коси з метою ліквідації там запорозьких риболовецьких заводів. Тимофій Туроверов певний час посідав посаду військового дяка, був представником протидіючої С. Єфремову старшинської партії, зятем Ф. Краснощокова¹⁰⁵. Загибель представника такого впливового старшинського роду не могла не вплинути на подальше загострення міжкозацьких взаємин, ще більше розлютила донську старшину. З боку ж запорожців участь донців у антизапорозьких каральних акціях була сприйнята негативно¹⁰⁶.

Характерною є згадка в “Історії русів” про дії донських козаків під час придушення виступів проти запису в пікінерні полки на Задніпрянщині (сучасна Кіровоградщина). Автор праці, без сумніву представник української козацької старшини, самовидець описаних подій, пише: “Екзекуцію цю виконував полковник пікінерний, дехто охрещений турок Адобаш (направді – серб, полковник слобідського гусарського полку Микола Адабаша¹⁰⁷) з донськими козаками. І ексекutori ці були видатні мужі, гідні судового присуду та його дії. Вони в кожному містечку, вигнавши з будинків народ на майдан дивитись ексекуцію, розорили будинки ці чисто по-татарськи і поділились здобиччю своєю зі своїм турком, чим роди ці від віку відзначені. І в цьому й полягає пряма гідність їх, ославлена воїнською!”¹⁰⁸.

Як бачимо, донські козаки, користуючись особливою довірою російського уряду, використовувались ним у придущенні численних народних повстань. Додамо, що завдяки їм “упокорювались” Астраханське повстання 1705 р., калмицьке 1727 р., башкірське 1755 р., яйцьке 1759-1761 рр., воронезьке 1775 рр.¹⁰⁹.

Але й в середовищі донців існували ще міцні консервативні течії. В 1768-1770 рр. спостерігається збільшення кількості відряджених урядом донських козаків – у 1769 р. їх кількість сягнула 14 700, 1770 р. – 19 677. На додачу до мобілізації значної кількості козаків, командування використовувало їх для заселення нових земель, при цьому змінюючи статус поселенців. Новопоселені при Азові та Таганрозі донці скаржились своїм товаришам, що серед них заведені регулярні порядки, старшина замінена на офіцерів. Боротьба в 1768-

105 Подлинные записки флотского капитана И. Ханькова о донской экспедиции // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 14. – С. 72.

106 Маленко Л. Переселення колишніх “некрасовців” на землі Азовського козачого війська у 1830-х рр. // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1998. – С. 116.

107 Канцелярія Новосербського корпусу /Упор.: В. Мільчев, О. Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С.99.

108 История русов, или Малой России. - М.: Университетская типография, 1846. – С.254.

109 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону, 1961. – С.125.

1771 рр. з “регулярщиною” стала для рядових козаків проявом антиросійських настроїв¹¹⁰. Надалі активізація таких настроїв призвела до саботажу урядових наказів та навіть збройних акцій. Цікавим став факт відмови донських козаків у кількості 700 осіб переселитись для несення служби на новозбудовану Бердянсько-Дніпровську лінію, яка повинна була відрізати запорожців від контактів з Кримом. Уряд продовжував використовувати донців у боротьбі з запорожцями¹¹¹.

Деякий вплив на формування нового сприйняття донського козацтва в суспільній українській свідомості мало повстання 1773-1775 рр. Очолене О. Пугачовим, воно носило антикріпосницький та одночасно національно-визвольний характер. Важливу роль у ньому відіграли українські козаки, зокрема, запорозькі. Очевидці засвідчували наявність в лавах повсталих значну кількість “козаків донських та запорозьких”¹¹². В числі найближчих соратників Пугачова теж були як донські, так і запорозькі козаки¹¹³, що представляли найнижчі верстви населення козацьких військ. Солідарність їхнього ставлення до російського уряду виголосили донський козак Заброта та російський монах Пітірім. Перший виказав співчуття запорожцям та Гетьманщині, на яких скеровані були репресивні заходи російського уряду, натомість Пітірім сказав: “Помагай їм Боже, вони люди добрі і з московськими господами те ж вчинять, що і з польськими”¹¹⁴. На завершальному етапі повстання, коли зрозумілою стала поразка Пугачова у Приволжжі, лідер повсталих виголосив свої плани перебратись на Дон та Запорожжя, де збирався поповнити лави своєї армії. Ці та інші факти ілюструють загалом позитивне ставлення представників нижніх козацьких верств один до одного.

Одночасно у придушенні пугачовського повстання взяли участь 30 донських козацьких полків – це велика військова сила, яка відіграла важливу роль під час бойових дій. “Разброд и шатання” деяких із цих полків, перехід їх на бік повсталих¹¹⁵ не дають нам підстав сумніватись у тому, що російський уряд зробив велику ставку на донців. Після нової низки перетворень в управлінні військом Донським, надійність донських козаків стала безсумнівною для царату¹¹⁶.

Все частіше донці використовувались у придушенні саме запорозьких заворушень. У 1770 р. у лівобережні запорозькі паланки були переселені ногайці, які прийняли зверхність Російської імперії. Запорожці були вимушені частину своїх збройних загонів виділити на захист свого майна від цих “союзників” – загалом було виділено три сотні постових під начальством 4-х полковників¹¹⁷. Російська сторона

110 Там само. – С.296–297.

111 Там само. – С.298.

112 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – С.399.

113 Дон и Нижнее Поволжье в период крестьянской войны 1773-1775 гг. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1961. – С. 155.

114 Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування. – С.400.

115 Дон и Нижнее Поволжье в период крестьянской войны. – С. 60, 69, 104-106.

116 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – Ростов-на-Дону, 1961. – С.311.

117 Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах

спровокувала запорозько-татарський конфлікт і стала у його розв'язанні на бік “нових підданих”. Так, вона надіслала спеціальну команду донських козаків для розшуку в запорозьких вольностях “ногайських холопів”, які утікали з орд¹¹⁸. Рядові запорожці і навіть заможні хазяї зимівників зі зброєю в руках захищали від донців цих втікачів, які стали їхніми працівниками¹¹⁹.

У 1775 р. донські козаки брали участь у знищенні Січі¹²⁰. Очолив військову операцію російських військ, яка була проведена 4-5 червня 1775 р., генерал-поручик Петро Текелій. В операції на правобережних запорозьких землях взяли участь 13 донських полків – загалом 6 500 осіб¹²¹. Вони були розділені між п'ятьма деташаменами якими провадився наступ на правобережні Запорозькі володіння. Так, під керівництво генерал-поручика Текелія, який вів наступ на Січ, було надано полки Денісова, Луки Суліна, Ребрікова, Мартинова та Кузіна; генерал-майор Чорба отримав полк Суліна і вів наступ з боку Лисаветградської провінції; генерал-майор де Бальмен отримав 2 полки донських козаків Леонова та Устінова і наступав на Кодацьку паланку з півночі; генерал-майор Лопухін очолив корпус, який наступав з боку Очакова та Олешків і мав у своєму розпорядженні полки Сичова, Яновського та Агєєва; нарешті, полковник Зверєв, підпорядкований Лопухіну, наступав на Буго-Гардівську паланку з Єдисану і мав полки Іловайського та Дячкіна¹²². Це були ті 13 полків, які у 1774 р. входили до складу 1-ї армії.

На лівобережжі Дніпра операцією з ліквідації війська Запорозького керував генерал-поручик Олександр Прозоровський¹²³. Під його керівництвом були беззбройно зайняті паланкові центри Самара, Кальміус, Барвінківська стінка¹²⁴. У його підпорядкуванні теж були донські козаки – від 1 500 до 4 500 осіб (адже три донські полки несли службу на Дніпровській лінії, а 6 полків входили до 2-ї армії) і переважно їх силами було зайнято Кальміуську паланку. Очевидці розповідали, що в жадобі до здобичі, донці нещадно грабували запорозькі церкви¹²⁵. В нагороду за цю акцію військо Донське отримало підтвердження Указу 1746 р. в частині призначення кордону

1735-1739 та 1768-1774 років. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – С.32.

118 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 229.- Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 4.

119 Там само. – Спр. 252. – Арк. 9; Спр. 267. – Арк. 18, 19.

120 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – С.125; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 92.

121 Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – Львів: Слово, 1992. – С.86.

122 Из бумаг М. Кирьякова. – Одесса: Славянская тип., 1915. – С.5–7; Всеподданейшее донесение императрице Екатерине II генерал-поручика Текелія об уничтожении Запорожской Сечи// Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 3. – С. 587-589.

123 РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 1-2.

124 Из бумаг М. Кирьякова. – Одесса: Славянская тип., 1915. – С.5; Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья// КС. – Т. 7. –1883 –Декабрь. – С. 634.

125 Маленко Л. Переселення колишніх “некрасовців” на землі Азовського козачого війська у 1830-х рр.– С. 116; Сапожников І. Запорозька військова церква Покрова Пресвятої Богородиці //Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 183.

їхніх володінь по Кальміусу¹²⁶.

Надалі донські козаки використовувались російським урядом для придушення повстань поруч з випробуваними військовими частинами, такими, як чугуївські козацькі, регулярні піхотні, карабінерні, мушкетерські полки. Так, у 1792 р. саме донські полки були кинуті на придушення виступів деяких донських станиць¹²⁷, у 1794 р. – в Польщу для придушення повстання під проводом Т. Костюшка.

Отже, участь донських козаків у придушенні українських повстань та рухів, а також активна участь донців у зруйнуванні Січі, призвели до формування образу донського козака як вірного слуги Російської імперії, а отже позначились на ставленні українців до усієї донської козацької спільноти.

Volodymyr Poltorak

The Don Cossack's participation in suppression of national revolts 1768-1775 and changing the attitude of Ukrainians to Don Cossack's

In the article the question of Don Cossack's participation in suppressions of national revolts 1768-1775 and in destruction of Nova (New) Sich is investigated. The influence of this fact on the attitude of Ukrainians to Don Cossack's is analyzed.

УДК 94 (477.7) "17-18" (43.03)

Тетяна Подкупко

**ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК У ПОЛІТИЦІ ГЕТЬМАНА
"ХАНСЬКОЇ УКРАЇНИ" ПЕТРА ІВАНЕНКА (ПЕТРИКА)**

У статті на підставі архівних і друкованих джерел, а також історіографічного матеріалу розглянуто геополітичний чинник у політиці гетьмана так званої "Ханської України" Петра Іваненка (Петрика).

З середини XVII ст. на багатих чорноземом теренах між Південним Бугом та Дністром утворилась так звана "Ханська Україна". Її появу можна назвати компромісом реалізації геополітичних зацікавлень у володінні Буго-Дністровським межиріччям між Туреччиною, Кримським Ханством та українськими керманичами. Представники зазначених держав час від часу прагнули поширити, посилити свої політичні, дипломатичні, економічні впливи на ці причорноморські терени. Інституція територіально охоплювала всю Південну Україну, крім Запорозької Січі. Те, що зазначена інституція охоплювала саме ці території в зазначений час свідчать як друковані матеріали, так і джерела¹²⁸. Тому хотілось би розвіяти сумніви дослідників з приводу

126 Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 170.

127 Пронштейн А. Земля Донская в XVIII веке. – С. 344.

128 Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / Редактор Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е доповненне видання – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто 2001; Шевчук В. Політичний ідеаліст другої половини XVII ст. Петро Іваненко (Петрик) і його спроба повторити чин Богдана Хмельницького // Розбудова держави. – 1993. – № 5. – С. 44–51; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ НАНУ). – Ф. II. – Спр. 15545-15548 (Тюркські справи. Матеріали урядових осіб до історії Росії, Туреччини, України,